

ELŐSZÓ

Az *Iratok II.* kötete a magyarországi nemzetiségi kérdés történetének fontos további szakaszát tárja fel, amely az 1892. évi román Memorandum fejleményeivel kezdődik s a század végén a nemzetiségi mozgalmak új erőinek kibontakozásával és a magyarországi forradalmi helyzet érlelődésének megindulásával zárul. Jelentős átmeneti korszak ez, melyben nyilvánvaló az 1867. évi kompromisszumon alapuló politika válsága minden területen, amely átvezet az új fejlődési szakaszba, mely majd az 1905-ös forradalmi helyzetben éri el tetőpontját.

A kilencvenes években Magyarország népei az imperializmusba való átmenet időszakában élnek. Az imperializmus kibontakozása pedig minden vonatkozásban az ellentétek végső kiéleződését jelenti: a dualizmus válságával egyidejűleg rendkívüli mértékben bontakozik ki az elnyomott osztályok, a nagyipari munkásság és az agrárproletariátus osztályharca és ebben a korszakban tetőpontjukat éri a polgári nacionalista ellentétek is. Ilyen körülmények között Magyarország népei számára igen nagy jelentősége van a nemzetiségi kérdés korabeli alakulásának. Ezért oly fontos mind a jelenlegi, mind pedig a későbbi kutatás számára az ebbe az időszakba tartozó nemzetiségtörténeti forrásanyag módszeres, tárgykörileg rendezett bemutatása, mely e kötet szorosan vett feladata volt.

Az *Iratok II.* kötete elsősorban a rendelkezésre álló levéltári, továbbá a magyar és a nemzetiségi sajtóanyag, egykorú röpiratok és levélanyag, képviselőházi naplók és irományok, valamint egyéb források felhasználásával időrendben igyekszik bemutatni a nemzetiségi kérdés és a magyarországi nemzetiségek története e fontos korszakának összes problémáit.

A nemzetiségek gazdasági fejlődését, mely döntő szerepet játszik a nemzetiségi mozgalmak fellendülésében, számos iratban tárja fel a gyűjtemény. Bemutatja a nemzetiségi pénzügyintézetek, hitel-szövetkezetek, földművesszövetkezetek fejlődését és szerepét, a fontosabb tőkés vállalkozásokat, az egyes társadalmi rétegek gazdasági helyzetét s ezen keresztül világítja meg a politikai mozgalmak fejlődését.

Az *Iratok II.* kötetében közölt forrásanyagból kitűnik, hogy a nemzetiségi mozgalmak vezetése és erőviszonyai terén is döntő változások történtek a tárgyalt időszakban. Legfontosabb ezek közül a nemzetiségi proletariátus kialakulása, megerősödése és a nemzetiségi munkásmozgalmak mint szervezett mozgalmak színrelépése. Mindez már jelzi, hogy a polgári nacionalizmusok számára megoldhatatlan problémák megoldása a munkásosztályra vár. Az *Iratok* e kötete – a kutatás számára eddig rendelkezésre álló forrásanyag alapján – a lehető részletességgel ismerteti a korabeli román, szlovák és szerb munkásmozgalmat, szemelvényeket közöl a nemzetiségi munkássajtóból és a magyar munkássajtóból, mely utóbbiak rávilágítanak az egykorú magyar-nemzetiségi munkáskapcsolatokra és mutatják az ekkori Magyarországi Szociáldemokrata Párt álláspontját a nemzetiségi kérdésben.

Több szemelvényben foglalkozik a kötet az egykorú agrárszocialista mozgalmak nemzetiségi vonatkozásaival is.

A munkásmozgalom fejlődésével a nemzetiségi mozgalmak polgári vezetése egyre reakciósabb irányba kényszerül s egyre inkább napvilágra kerülnek a nemzetiségi mozgalmak és általában a polgári nacionalizmus belső ellentmondásai. Az *Iratok* e kötete mindenekelőtt a különböző nemzetiségi pártok körében beálló szakadást (mint ez évek fejlettebb nemzetiségi mozgalmainak jellegzetes kísérő jelenségét), a mérsékelt és radikális irányzatok szétválását mutatja be, rámutatva a különböző pártok és csoportok szerepére az elnyomó nemzetiségi politikával szemben; jelentőségére, de korlátaira is.

Így rámutat a magyarországi szerb liberálisok és radikálisok, a „zöld” (szabadelvűbb) és „fekete” (maradibb) szász frakciók, a román nemzetiségi mozgalom három árnyalata (a nagyszabeni „Tribuna” körüliek, az aradi „Tribuna Poporului” köre és az elhaló Mocsonyi–Babeş-féle „mérsékelték”), végül a szlovák nemzeti párt konzervatív „centruma” (a „mártoniak”), a demokratikus jelszavakat hirdető balszárny („hlasszisták”) és a magyar néppárttal paktáló jobboldali frakció (későbbi Hlinka-csoport) közötti különbségekre, szétválásuk indító okaira, egymás közötti harcaikra.

A pártprogramok, határozatok és értekezletek mellett a közölt dokumentumok megvilágítják a nemzetiségek egyéb intézményeinek szerepét is. Különösen fontosak e tekintetben a kulturális, továbbá az ifjúsági egyesületek és a nemzetiségi autonóm egyházak. A szerb nemzeti egyházi kongresszusok gazdag iratanyaga, a román nemzeti egyházak belső ügyeire és az erdélyi szász evangélikus egyházi ügyekre vonatkozó iratok az illető nemzetiségi mozgalmak legfontosabb problémáira és mozzanataira világítanak rá, hiszen a nemzetiségek egyik legfontosabb s igen nagy gazdasági és politikai jelentőségű szervezkedési kerete volt a görögkeleti szerb és román egyház s az erdélyi „szász nemzeti egyház” funkcióját betöltő itteni evangélikus egyházi konzisztórium.

A politikai passzivitásba vonult nemzetiségek ebben az időszakban közös akciókat is szerveznek. A kötet fontosságuknak megfelelően mutatja be ezeket az együttműködési kísérleteket, melyeknek közép-pontjában az 1895. évi budapesti nemzetiségi kongresszus és annak előzményei állanak.

A nemzetiségi mozgalmak mellett a kötet egyik főcélja az uralkodó osztályok elnyomó nemzetiségi politikájának ábrázolása és leleplezése. Ezért nagy és sokoldalú iratanyag felvonultatásával igyekszik bemutatni és érzékeltetni a Szapáry-, Wekerle-, Bánffy- és Széll-kormányok reakciós nemzetiségi politikáját. Az erőszakos vagy burkolt elnyomás változatos módszerei, a gyökeres megoldás kerülése, a látszátmegoldások alkalmazása s a nagyhangú nacionalista és sovíniszta szövegek hirdetése valamennyinek közös jellemvonása. Ezen belül azonban csak a módszerekben és részletintézkedésekben vannak lényeges eltérések közöttük. Midőn a kötet ezeket a sajátosságokat feltárja, rávilágít arra, hogy a fennálló rendszeren belül a nemzetiségi kérdés megoldása lehetetlen volt.

Leleplezi a gyűjtemény a nemzetiségi elnyomás módszereit: bemutatja az időszak nagy politikai és sajtópereit (Memorandum és Replika-pör, Hurban–Vajanský 1892. évi pöre és a „Národnie Noviny” sajtóperei stb.) válaszolja a hozzáférhető és a különböző levéltári állagokból összegyűjtött iratanyag alapján a Bánffy-féle „nemzetiségi ügyosztály” (1895–99) működését, a burkolt és nyílt rendészeti eszközöket s végül a nemzetiségi népmozgalmakkal szemben kíméletlenül alkalmazott fegyveres erőszakot (aninai, újszentannai, mehádikai, lizskófalvai sortűzek stb.).

Épp így leleplezi a kötet a nemzetiségi törvény be nem tartására, elsikkasztására, sőt eltörlésére irányuló mesterkedéseket. Bemutatja a viszonylag haladóbb magyar és nemzetiségi politikusok küzdelmét a nemzetiségi törvény intézkedéseinek érvényre juttatásáért és megvilágítja a századvégi kormányzatok kirívó újabb taktikáját, amellyel a soha életbe nem léptetett törvény első, a „magyar politikai nemzet”-re vonatkozó szakaszával tiltja be sorra a nemzetiségek korabeli gyűléseit. Az egykorú kormánypolitika nyíltan is számos alkalommal semmibe veszi ezt, a fejlődés kerékkötőjévé vált papirostörvényt. Az Iratok II. kötetében felvonul az értelmetlen s a gyűlölködés esztelen politikáját szolgáló, asszimilációs célzatú törvények sora, mint a felekezeti népiskolai tanítók fizetésrendezéséről, a lelkesítő jövedelem kiegészítéséről s a helynevek magyarosításáról szóló törvény, hogy csak a jelentősebbeket említsük. Helyet kap a gyűjteményben a nemzetiségi iskolák ellen indított akciók és az iskolán belüli erőszakos asszimiláció törekvéseinek bírálata is.

Az Iratok jelen kötetéből ugyanakkor az is kitűnik, hogy az ellenzéki pártok (beleértve a nemzetiségi polgári pártokat) sem rendelkeztek haladó nemzetiségi programmal, sőt a sovínizmus és a nemzeti türelmetlenség terén olykor még a kormánypárton is túltettek. Az országgyűlési és sajtóanyag erre vonatkozó része élesen rávilágít arra a folyamatra, mely az egykor viszonylag haladó és pozitív nemzetiségi programmal rendelkező függetlenségi pártot a magyar uralkodó osztályok egyik reakciós képviselőjévé tette.

A kormány úgynevezett segélyakcióinál – mint a századvégi „hegyvidéki akció” – a kötet rámutat arra, hogy a nemzetiségi szegényparaszt-tömegek szinte elképzelhetetlen nyomorához képest, ezek a földkérdést fel sem vető, csak felszínes, a forradalmi feszültség leszerelését célzó látszatakciók voltak, melyek még elodáznai is alig képesek a fenyegető forradalmi kitörést, nemhogy akár elenyésző részletében is megoldanák a tornyosuló problémákat.

A kötet végül igyekszik kiemelni a sajnos egyre ritkább pozitív magyar és nemzetiségi kapcsolatokat, a nemzetiségi megbékélés és együttműködés kísérleteit, mint Horváth Gyula 1893. évi békeakciófát és cikkeit, Jókai köszönőlevelét beválasztásakor a szerb Maticnak, a „Stanković” dalkör ünnepélyes debreceni fogadtatását, s szlovák Stefanovič Miloš 1899. évi, törvény előtti hivatkozását Mocsáry megértő nemzetiségi politikájára. Érthető azonban, hogy ebben a korszakban, midőn a polgári nacionalizmus válsága már nyilvánvaló, egyre gyérebbek és erőtlenebbek ezek a kísérletek. Elsősorban az elnyomott osztályok, illetve a polgárság radikálisabb értelmiségi köreiből jelentkeznek s gyakorlati eredménnyel alig jártak.

A kötet tehát az időszak nemzetiségi problémáira választ igyekszik adni az iratok tükrében s a nemzetiségi kérdés valamennyi fontosabb mozzanatát és vonatkozását bemutatni igyekszik. Az egyes problémákon belül az volt a célja, hogy minden kérdést sokoldalúan, rétegezethezében és árnyalataiban is bemutasson az elérhető, lehető teljes forrásanyag révén. Hivatalos akták, nemzetiségi sajtó és irodalom, különböző pártállású magyar sajtóorgánumok, pártprogramok és népgyűlési határozatok, országgyűlési beszédek és irományok, kérvények, panaszok és feliratok mondják el tanúvallomásukat a korszak nemzetiségi kérdéséről s a dokumentumokat részletes magyarázó jegyzetanyag foglalja az egyes kérdéscsoportok szélesebb összefüggéseibe, utalva a további anyagra és irodalomra.

*

Az Iratok II. kötetének több mint öt évig tartó kutatómunkája során az Országos Levéltár, a Fővárosi Levéltár, az Országos Széchényi Könyvtár, a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete könyvtára és az Országgyűlés Könyvtára anyagát használtam nagyobb mértékben és fontos segítséget jelentettek a Magyar Munkásmozgalom Válogatott Dokumentumai sorozat megjelent kötetei is. Az iratok forrásanyagának megoszlásáról korábban már említést tettem. Pótlólag megjegyezni kívánom még, hogy a felsorolt lelőhelyeken kívül értékes segítséget nyújtottak a MTA Történettudományi Intézete nemzetiségi tárgyú, részben ezzel az időszakkal foglalkozó tanulmányai és egyéb kéziratjai: I. Tóth Zoltán, Arató Endre, Perényi József és Katus László kéziratjai, valamint azok a részletfelvilágosítások, melyeket más, hazai és külföldi kutatóktól nyertem s amelyekre a kötet megfelelő helyein hivatkozom.

Külön is köszönetet kívánok mondani a munka fáradhatatlan lektorainak: I. Tóth Zoltánnak, a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjának, továbbá Arató Endrének és Perényi Józsefnek, a történettudományok kandidátusainak, akik munkájukkal arra törekedtek, hogy e munka színvonalát emeljék és hibáit lehetőség szerint csökkentésék, kiküszöböljék. Köszönettel tanúsítom Katus Lászlónak, kivált a horvát és egyéb nemzetiségi adalékok terén nyújtott önzetlen tudományos és baráti segítségét, Kubits Imre és Deák Imre levéltári támogatását, Miloš Gosiorovský, Pavel Hapák, Rodica Şălăgianu, Erényi Tibor több becses levéltári, munkásmozgalmi, illetve irodalmi adatát, Varsányi József nagy körültekintést igénylő, levéltári iratmásolási munkáját és ismételten az említett tudományos intézmények vezetőségének és munkatársainak készséges támogatását.

Hálás köszönettel igazolom végül a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének és a Tankönyvkiadó Vállalat tudományos és műszaki munkatársainak: Hinora Sándornak, Almási Jánosnak, Gold Lászlónak és Heimler Kálmánnak értékes segítségét. Hasonlóképp köszönettel igazolom Pap Miklósnak, a Közlekedési Kiadó, Takács József, Dörnyei Sándor, Takács Menyhért és Fallenbüchl Zoltán, az Országos Széchényi Könyvtár tudományos munkatársainak, valamint Krammer Jenő és Sziklay László főiskolai tanároknak és Hegedűs Nándornak a felmerült kérdésekben nyújtott segítségét.

Az Iratok II. kötetében a cirillbetűs délszláv címek fonetikus átírása helyett a nemzetközi tudományos gyakorlatban szokásos átírási módot alkalmaztam s az idegen kifejezések magyarázatait a legszükségesebbre korlátoztam, nem utolsó sorban a jegyzetelés egyéb adat-anyagának kiszélesítése érdekében.

A gyűjtemény nemzetiségi szövegeit Belia György, Jékely Zoltán, Papp Márta, Grba Náda, Rusvay Tibor és részben Póth István, Sziklay László, Szalatnai Rezső, Baternay Béla és e sorok írója, továbbá Juhászné Hajdú Helga és Katus László fordították, illetve ellenőrizték. Fáradozásukért ezúton is fogadják köszönetemet.

Az Iratok II. kötele 138 iratszám keretében 532 iratot tartalmaz. A kötet iratközlési mód-szerében egyébként a munka I. kötetének előszavában részletezett eljárást követtem.

Kemény G. Gábor